

Sumrak panslavenskih mitova

Vjekoslav Perica, Sveučilište u Rijeci

SAŽETAK:

Kao političke ideologije panslavizmi su slomom komunizma u Evropi 1989. -- kao i pangermanizmi poslije 1945. -- postali povijesni anakronizmi. Kolaps velikih ideologija, najprije naci-fašizma, potom marksističko-lenjinističkog komunizma za manje od trajanja dvadesetog vijeka, pokazuje da ideologije nisu tako trajni i sporo promjenljivi historijski fenomeni kakvima ih je na primjer smatrao Fernand Braudel (uostalom i neoliberalni kapitalizam je danas u krizi koju će teško preživjeti u postojećoj formi). Doduše, ideologijama preostaje metamorfoza u „zagrobni život“ u formi mitova tj. onih mitskih elementi u njima. Jer, ideologije, kako je insistirao Max Weber, suštinski jesu sekularizirani derivati religija u kojima su mitovi bitne sastavnice. Tako je primjerice recentni panslavizam Srbije i Rusije mitologija a ne ideologija, a to je i srljanje Hrvatske k Zapadu. Mitovi su dakle žilaviji od ideologija. Arhetipski mitovi etnogeneze, izabranog naroda, svetog tla, sakralnog centra, zlatnog doba, te razni sveti izvori nacionalnog identiteta i sakralni mehanizmi legitimiranja ideologije i politike, vitalni su i u post-ideološkoj eri.

Ključne riječi: Pan-Slavizam, Post-komunizam, Katolicizam, Pravoslavlje, Srbija, Rusija.

Key words: Pan-Slavism, Post-communism, Catholic Church, Orthodox Church, Serbia, Russia.

Na 2. VI. 1985. u Vatikanu, prvi rimski papa slavenskog roda, Ivan Pavao II, objavio je encikliku „Slavenski apostoli“ (*Slavorum apostoli*). Formalni je povod bila 1100-godišnjica smrti svetog Metodija koji je skupa s Ćirilom donio Slavenima liturgijski jezik i pismo u kome su primali novu vjeru i tako pristupili novoj civilizaciji. „Poslije 11 stoljeća kršćanstva u Slavena, baština solunske braće dublja je i jasnija nego bilo koja podjela,“ istaknuo je papa Poljak i nastavio: „obje tradicije u kršćanstvu, ona Istočna koja

je došla iz Carigrada i ona Zapadna rimska iznjedrila je jedna ista Crkva iako su se razvijale unutar različitih kulturnih tradicija i različitih pristupa istim problemima. Ova raznovrsnost tradicija, ako se pravilno shvati, može samo obogatiti kulturu Evrope . . . i postati ishodištem njene duhovne obnove . . .“ (Ivan Pavao II, 1985).¹

Erozijom komunističkih režima nastala je u Istočnoj Evropi intelektualna praznina koju su punile alternativne ideologije i revitalizirane religije. Katolicizam, kao jedna od tih alternativa, u papinskoj enciklici iz 1985. objavljuje jednu od nekoliko vizija buduće Evrope koje će tih prijelomnih godina cirkulirati u javnosti. Specifični diskurs Katoličke Crkve otkrivao je poznatu ideju regenerirane kršćanske Evrope uz svece-suzaštitnike Benedikta -- patrona Zapada i Metodija koji skupa s Ćirilom bdije nad Istokom. Tada će poglavar svjetskog katolicizma često govoriti da nema ujedinjene Evrope ako se ne sjedine „dva velika plućna krila kršćanstva“, to jest, istočna i zapadna crkva, rimokatolicizam i pravoslavlje.

U bivšoj Jugoslaviji, u Strossmajerovu ekumenskom Đakovu na granici Hrvatske i Srbije, Katolička je crkva te 1985. održala svečanu komemoraciju 1100-te obljetnice smrti sv. Metodija. Predstavljena je novu papinska enciklika. Hrvatski biskupi se nadaju poboljšati inače napete odnose sa Srpskom Pravoslavnom Crkvom s kojom se tada vodila mučna javna polemika oko Drugog svjetskog rata. Među uzvanicima je i visoka delegacija SPC. Vladike očekuju da će hrvatski katolički biskupi doći na mjesto zloglasnog koncentracijskog logora Jasenovac i pokajati se u ime hrvatstva i katolicizma

¹ U mojem slobodnom prijevodu sa “Encyclical Epistle *Slavorum Apostoli* of the Supreme Pontiff John Paul II to the Bishops, Priests and Religious Families and to all the Christian Faithful in Commemoration of the Eleventh Centenary of the Evangelizing Work of Saints Cyril and Methodius, given in Rome on June 2 1985.” John Paul II Apostolic letters http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_letters/index.htm

ali što je pritisak iz SPC u tom pravcu jači, to hrvatskim biskupima izgleda sve manje izvedivo. Svečanost u poznatoj ekumenskoj katedrali pohodio je i osvjedočeni prijatelj južnih Slavena, kardinal Agostino Casaroli, tada državni tajnik Svete Stolice. Tom prigodom je između ostalog rekao da kult svetih patrona Evrope koji simbolički ujedinjuju njen Zapad i Istok „nadahnjuju ideal pomirenja i željeno jedinstvo europskih naroda koje se na taj način približavaju jedni drugima uz poštovanje svih kulturnih različitosti i tradicija poput Grčko-rimske, Franko-germanske i Slavenske. To je velika želja sadašnjeg pape koji je kao prvi u dugom nizu rimskih prvosvećenika, rodom iz jedne slavenske zemlje . . .“²

Iste te 1985. godine na inicijativu Mihaila Gorbačova počela je demokratizacija Sovjetskog Saveza. Tri godine poslije Gorbačov je pokrovitelj jubileja evangelizacije Rusije a u krilu njegovih reformi slobodnije diše i istočno plućno krilo evropskog kršćanstva. Na 6. VII. 1989, Gorbačov objavljuje svoju viziju buduće Evrope:

Neki danas ne žele vidjeti Rusiju kao zemlju koja pripada Evropi od Atlantika do Urala nego crtaju granice Evrope od Bresta do Bresta. Oni govore da je Sovjetski Savez toliko veliki da se nitko u Evropi uz takvog diva ne bi osjećao ugodno. Ali stvarnost današnjeg svijeta kao i realna predviđanja za budućnost govore da su i Sovjetski Savez i Sjedinjene Države Amerike skupa s Evropom prirodne komponente današnje međunarodne političke infrastrukture. . . .Naša ideja zajedničkog evropskog doma proizišla je iz spoznaje ovakve nove stvarnostiTa je ideja povezana s ekonomskim i političkim restrukturiranjem u Sovjetskom Savezu za čiji uspjeh je potrebno izgraditi nove odnose i nove realnosti prije

² Homilija Papinog legata Kardinala Agostina Casarolija u katedrali u Đakovu na 5. VII. 1985, AKSA , br. 28 (791), 12. VII. 1985, str. II/3-4.

svega u tom dijelu svijeta kojemu i mi pripadamo i s kojim vjekovima imamo bliže veze nego s bilo kojim drugim . . .(Stokes, 1996, 291).³

Češki pisac Milan Kundera vjerojatno spada u one na koje je Gorbačov aludirao da žele podignuti zid između Evrope i Rusije. Ali Kundera predstavlja cijeli jedan kulturni pokret, rekonstruirane Srednje Evrope, koja ne samo da gradi zid spram Rusije nego, kako će to kasnije primijetiti bugarska povjesničarka Maria Todorova, i spram jugoistočne Evrope odnosno Balkana (Todorova, 1997). Kundera se proslavio esejom „Tragedija Srednje Evrope“ iz 1984. u kome je između ostalog napisao i slijedeće:

U Srednjoj Evropi, toj istočnoj granici Zapada, svi su bili osobito osjetljivi na rast moći Rusije. Ne samo Poljaci. . . .Svjetska hegemonija Rusije, upozoravao je Palacky, bila bi neopisiva, bezgranična nesrećaNarodi Srednje Evrope su činili pogrešku zbog nečega što bih ja nazvao „ideologijom slavenskog svijeta“. Kažem „ideologija“ jer se radi o političkoj mistifikaciji izmišljenoj u 19. stoljeću. Česi bi se (usprkos upozorenjima svojih respektabilnih vođa) razmahali tom „ideologijom slavenstva“ koristeći je kao štit protiv njemačke agresivnosti. A Rusi su to koristili za svoje imperijalne ambicije. Rusi bi sve što je rusko nazivali slavenskim tako da bi kasnije mogli sve slavensko nazvati ruskim, objašnjavao je još 1844. veliki češki pisac Karel Havlíček pokušavajući upozoriti svoje naivne sunarodnjake na štetnost tog njihovog nerazumnog entuzijazma za Rusiju. Bilo je to nerazumno jer Česi nisu tisuću godina imali izravnog kontakta s Rusima. Unatoč sličnosti njihovih jezika, dva naroda nikad nisu dijelila zajednički svijet: ni zajedničku povijest ni zajedničku kulturu. Slično je bilo s odnosom Rusa i Poljaka koji su uz to i

³ U mome slobodnom prijevodu prema Mikhail Gorbachev, “A Common European Home, July 6, 1989”, u Stokes, 1996.

neprekidno ratovali na život i smrt. . . Ništa nije tako iritiralo Josepha Conrada kao fraza o „slavenskoj duši“ koja mu se pripisivala zbog poljskog podrijetla iako je poljski temperament stran onom što se naziva „slavenskim duhom“ . . . kako ga dobro razumijem! Jer se i meni često pripisuje ta smiješna i razmetljiva „Slavenska duša“ puna prazne sentimentalnosti . . . (Stokes, 1996).⁴

Kunderino prizivanje Karela Havličeka i njegovih upozorenja zapadnim Slavenima da ne „padaju“ na opasni šarm istočnog slavenstva podsjeća na uloge Stjepana Radića i Ive Pilara u hrvatskom nacionalizmu. Na 24. XI. 1918. hrvatski je politički prvak Stjepan Radić (na koga će u beogradskom parlamentu 1928. biti izvršen atentat) govorio na zasjedanju Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS na temu ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom. Predlaže saziv cijelog Vijeća SHS i Hrvatskog Sabora koji bi ujedinjenje odobrili, zatim konfederalnu ili federalnu državu s odlaganjem ujedinjenja i pregovorima između NV SHS i Kraljevine Srbije u kojima bi je dala jamstva i prethodno utvrdili uvjeti ujedinjenja. A Ivo Pilar objavljuje 1922. u Zagrebu filozofski esej „*Borba za vrijednost svoga Ja. Pokus filozofije slavenskog individualizma*“ u kome pod utjecajem T.G. Masaryka, naglašava „zapadnu“ varijantu slavenstva koju karakterizira individualizam nasuprot istočnoslavenskom kolektivizmu. Smatra da je u istočno-panslavenskoj ideji „slavenske duše“ (koju će u svom eseju napasti i Kundera) kolektivizam nadređen individualizmu, iz čega onda proizlazi „inferiornost“ Slavena u odnosu na zapadne narode.

⁴ U mom slobodnom prijevodu iz Milan Kundera, “The Tragedy of Central Europe”, u Gale Stokes, ed. *From Stalinism to pluralism: a documentary history of Eastern Europe since 1945*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1996, str. 218-219.

Predratnih 1980-tih u Jugoslaviji je kulturna renesansa, labuđi pjev umiruće zemlje. Dinamična urbana rock glazba tematizira mnogo toga pa i slavenstvo. 1981. godine na albumu „Obrana i posljednji dani“ beogradskih „Idola“ čuje se u backgroundu pjesme „Moja si“ bizantinski liturgijski poj dok iz pjesme „Rusija“ kao da probija oštra moskovska zima. Iste godine Branimir „Johnny“ Štulić i zagrebački band „Azra“ u pjesmi „Poljska u mom srcu“, pružaju podršku pobunjenim radnicima brodogradilišta („Gdanjsk osamdesete, kad je jesen rekla ne; Gdanjsk osamdesete, držali smo palčeve; nisu se usudili pobijediti smo svi mi; taj put se ne šalju tenkovi na radnike. . .“). Koju godinu poslije, 1984, također u Zagrebu, pjevaju čovjek zanimljivog prezimena -- Miroslav Rus, i njegov „ITD Band“, „Slavensku rapsodiju“:

Kap nemira spava na mom dlanu
Kliznula je žlijebom linije života ...
U meni neka tuga, u meni neka sjeta
U meni neka tajna bezimena
U meni ona suza moje braće Slavena.

Tranzicijske devedesete bitno su izmijenile „Slavenski svijet“. Do sredine dekade više nije bilo ni jedne države u kojoj bi skupa živjeli dva ili više „bratskih“ slavenskih naroda. Sve države koje su dio legitimiteta crpile iz panslavenskih ideologija, raspale su se. Čehoslovačka mirno a Jugoslavija genocidnim ratom. Sovjetski Savez se pretvorio u iznova rusificiranu Rusku federaciju. Bliska Moskvi ostaje samo Bjelorusija dok je u Ukrajini proturuskim blok jači nego ikad. U Jeljcinovoj i kasnije Putinovoj Rusiji, je kao i u „krnjnoj“ Miloševićevoj Jugoslaviji i kasnije Srbiji i Crnoj Gori, bude se neo-slavofilske ideologije. Srbijansko-ruska romanca počinje krajem 1980-tih u krugovima razočaranih komunista i neostaljinista ali još više kod novih konzervativaca slavofilske

provenijencije. Početkom 1990-tih jugoslavenski vojni vrh bezuspješno pokušava pridobiti potporu Moskve uvođenju vojne diktature u Jugoslaviji. Tada su se reakcionari u obama vojnim vrhuškama zbližili, te neće biti čudno kad glavnokomandujući propale JNA, general Veljko Kadijević, u Moskvi nađe azil i penziju postavši tako sugrađaninom udovici Slobodana Miloševića. Početkom 1990-tih jačaju i konzervativni svepravoslavni pokreti a srpsko-rusko približavanje predvode ostaci poraženih režima koji se pokušavaju preustrojiti, zatim nacionalne crkve i različite desničarske neoslavofilske partije.

Iz nekih krugova pravoslavnih crkava Srbije, Rusije i Grčke već 1989-90 javljaju se militantni klerici koji smatraju Mihaila Gorbačova naivnim i pokušavaju preobratiti ga u branitelja pravoslavlja i slavenstva koje vide ugroženim sa Zapada. U tadašnjoj historijskoj gužvi, „pan-pravoslavni fundamentalisti“ nadaju se nekakvim svetim ratovima uzduž granica Istoka i Zapada poput Ukrajine i Jugoslavije, gdje bi Rusija poslije propasti Sovjetskog Saveza otkrila novu (tj. tradicionalnu) imperijalnu funkciju kao globalni patron pravoslavlja (Perica, 2002, 159-160 i 202-204; i Perica u Byrnes i Katzenstein, 2006, 370-377.). „Sad je pravi čas da se ujedine sve snage pravoslavnih u svijetu,“ objavljuje Aleksej Drugi, patrijarh moskovski i cijele Rusije, nakon blagoslova osnutka Društva rusko-srpskog prijateljstva u Moskvi na 22. maja 1991. Nacionalne crkve Rusije i Srbije tada su pune poleta i velikih očekivanja. Osijecajući se (pre)dugo poniženima pod „bezbožnim komunizmom“ kako se stari režim nazivalo, ove crkve hoće više od pukog oporavka – restauraciju statusa nacionalnih institucija, duhovnu renesansu u domaćim okvirima i obračun s kulturnom hegemonijom Zapada. Samo od proslave milenija evangelizacije Rusije 1988. do 1991, broj otvorenih i obnovljenih pravoslavnih hramova na užem gradskom području Moskve raste s 45 na 130. Pod Jeljcinom i Putinom

nastavlja se bum sakralne izgradnje. Povratak tradiciji kulminira kanonizacijom mučeničke carske obitelji koju su smaknuli Boljševici. Odlazi u zaborav i praznik Velike Proleterske Oktobarske Revolucije. Umjesto toga se sad krajem Oktobra odnosno početkom Novembra komemorira kraj „vremena nevolja“ (*smutnoe vremja*) iz 1612.-1613., navlastito otpor poljskim okupatorima Moskve i dolazak na vlast dinastije Romanov. Na 4. Novembra današnja Rusija slavi „Dan nacionalnog jedinstva“ komemorirajući, kako je to jednom objasnio Vladimir Putin, „slavna historijska zbivanja kad su se diljem Rusije ljudi raznih religija, nacionalnosti i klasnog statusa ujedinili za spas Domovine i obranu ruske države“.⁵ Nova ruska nacija ovim je redefinirala svoj identitet. Ova Rusija čak više ne igra na trik onog panslavizma o kome je govorio Karel Havlíček. Ova se Rusija određuje spram jednog slavenskog naroda (Poljaci) kao prema onom primarnom „negativnom drugom“ dok sekundarni negativni drugi postaju Nijemci kojima je posvećen praznik pobjede nad fašizmom u maju. Na sličan je način u otprilike istom periodu bila redefinirana nova Srbija iako bez čuvanja antifašističke tradicije po čemu je sličnija Hrvatskoj i Ukrajini nego Rusiji. Konflikt počinje s Albancima i Slovincima ali pred rat i u ratu onaj primarni „negativni drugi“ (koji određuje tvoje ja) postaju Hrvati.

Srpska pravoslavna crkva (SPC) je do 1999. bila poletna barem koliko i njena sestrinska ruska crkva ako ne i aktivnija. Uostalom, imala je daleko bolji start u titoizmu kog je poslije Titove smrti 1980., javno proklinjala, ali pod kojim je sredinom 1970-tih u SFRJ bilo otvoreno i obnovljeno više pravoslavnih bogomolja nego u deset puta mnogoljudnijoj sovjetskoj Rusiji. Krajem 1980-tih kad je tek počela liberalizacija

⁵ Pravda, interentsko izdanje na engleskom jeziku, Novembar 4, 2005, <http://english.pravda.ru/russia/politics/9176-russia-0>

državne politike prema crkvi u SSSR-u, nad Beogradom je već dominirala kupola novog memorijalnog hrama Svetog Save, jedne od najvećih pravoslavnih crkava na svijetu koja se nadala nadvisiti i kupolu peterburškog sabora Svetog Izaka. Tako simbolički osokoljena a od dolaska na vlast Slobodana Miloševića i s vjerom da uza se ima tadašnju srbijansku državu i neke mehanizme ondašnje federacije (narodnu banku, vojsku, obavještajne službe, diplomaciju), SPC je poticala na restrukturiranje SFRJ i novi početak jedne drukčije srpske države koju je SPC zamišljala po uzoru na Rusiju i kojoj se nadala uz pomoć Rusije. Bilo je to vrijeme za ritualno oživljavanje panslavenskih mitova. Pamti se idilično carstvu starih Slavena u zakarpatskoj pradomovini, tog navodno homogenog naroda koji su u procesu migracija vjere i crkve fatalno podijelile a zatim se prelazi na slavofilske mitologije o moralnoj superiornosti istočnog nad zapadnim kršćanstvom.

Novi val rusofilije i slavofilstva u Srbiji došao je, usporedo s nešto skromnijim izljevima srbofilstva u Rusiji, za vrijeme i poslije NATO bombardiranja Srbije 1999. godine. Srbijanski hazjajin Slobodan Milošević imenovat će tada svog starijeg brata Borislava ambasadorom u Moskvi (gdje će se kasnije cijela dinastija Milošević nastaniti). Srbija se nada ruskoj pomoći ali ona je retorička i simbolična te ne može zaustaviti NATO. „Naš narod,“ pisat će uz bombe nad Beogradom zvanično glasilo srpske patrijaršije, „ima vjeru u Ruse, Bjelorusu i Ukrajinu, u pravoslavne Slavene koji su također ugroženi ili će uskoro biti. Mi s njima dijelimo zajedničke svetačke kultove, pismo i slične jezike. Često smo dijelili historijsku sudbinu i imali zajedničke neprijatelje. Nadamo se da će naša istočna slavenska braća razumjeti da je naša borba i njihova, zato

što će poslije nas Srba doći red na Rusi, Bjelorusi i Ukrajinci. Mi ovdje ne branimo samo Srbiju: mi smo tvrđava na prvoj liniji obrane . . .“⁶

Moskovski patrijarh služit će liturgiju u krcatom hramu Sv. Save u Beogradu pod opasnošću od zračnog napada. Pred 100,000 Beograđana srpski patrijarh Pavle će u svome pozdravu isticati slavensko bratstvo Rusa i Srba a ruski će patrijarh nazvati bombardiranje Srbije aktom bezakonja i agresije protiv boga i čovječnosti koje su počinile moćne i arogantne zapadne sile.⁷ U nekoliko gradova Rusije održavale su se demonstracije potpore Srbiji i prijete SAD-u. Prema opisu iz pera reportera časopisa *Sovjetskaja Rosija*, jednog takvog skupa pred ambasadam SAD u Moskvi, „skup je iz početka bio masovan i izgledao impresivno. Nije to bila jedna od onih polusmrznutih i polupijanih „demokratskih“ masa nove Rusije. Činilo se da je riječ o ozbiljnom ujedinjenom frontu građana . . . sve dok se na pozornici nije pojavio takozvani „liberalni demokrat“ Vladimir Žirinovski odjeven u uniformu NATO generala i počeo govoriti gluposti . . .“,⁸

Iza te galame krila se drukčija Rusija. Jedna britanska anketa provedena u Rusiji za vrijeme NATO bombardiranja Srbije otkriva slijedeće raspoloženje Rusa: 47% zalaže se za jačanje diplomatskih veza sa Srbijom; 44% je za iskorištavanje bombardiranja Srbije radi mobiliziranja svjetske javnosti protiv NATO-a, a 40% za rusku humanitarnu pomoć Srbiji (Sherr i Main, 1999, 5). Ni riječi o slavenskom bratstvu i naročitoj bliskosti između pravoslavnih naroda na čemu se insistira u Srbiji. Rusi su, kako to pokazuje

⁶ U mojoj slobodnoj interpretaciji engleske verzije teksta iz glasnika srpske patrijaršije *Pravoslavje*, br. 773, 1. VI. 1999.

⁷ *Pravoslavje*, br. 771, 1-15. V. 1999.

⁸ *Sovetskaya Rossiya*, englesko izdanje, 1. IV. 1999.

analiza Jelene Guskove, bili daleko više bijesni zbog jačanja NATO-a čije su ukidanje očekivali s krajem Hladnog rata, nego što su bili solidarni sa Srbima ili se naročito brinuli za tragediju koja se u zemljama bivše Jugoslavije dogodila (Guskova, 2003, 405-505.). Doduše, i u Rusiji i u Srbiji – kako su obje zemlje tonule dublje u sektaštvo i izolaciju -- će otada dobivati na popularnosti teorije zavjere. Tako će pisac Aleksandar Solženjicin u jednom intervjuu protumačiti da „današnja Rusija nikome ne predstavlja prijetnju ali unatoč tome NATO i SAD nadograđuju vojnu mašineriju u Istočnoj Evropi i zatvaraju obruč oko Rusije s juga . . . pružajući ideološku potporu nekakvim „šarenim revolucijama“ i pojačavajući NATO prisutnost u Srednjoj Aziji pri čemu otkrivaju plan potpunog okruženja Rusije koju hoće lišiti njene državne suverenosti . . .“⁹

Neočekivana potpora Srbiji (ali opet zbog nekih razloga koji nisu vezani uz Srbe ili jugoslavensku tragediju) došla je od američke ekstremne ljevice. Ovi čudni Amerikanci su u svojoj ljutnji na bahati imperijalizam njihove vlade Washingtonu ne samo previdjeli ulogu Srbije u izazivanju ratova i etničke mržnje 1990-tih nego i pokazali da ne znaju tko su Slaveni. Tako jedan američki lijevi pamflet iz 1998. slavi prvaka Balkana u etničkom čišćenju i ispostavu ruskog imperijalizma u jugoistočnoj Evropi kao prvaka otpora globalnom imperijalizmu i hegemoniji SAD-a a samo Srbe i Ruse smatra Slavenima:

To što Sjedinjene Države ovim bombardiranjem zapravo čine, jest konsolidacija NATO saveznika, EU, to jest Zapadne Evrope. Zbog toga treba slomiti ne samo otpor Srba nego i drugih Slavena. Slaveni su najveći evropski etnos, veći od Francuza i Germana. Ali na

⁹ Na internetskim stranicama moskovske „Pravde“ <http://english.pravda.ru/russia/79626-Solzhenitsyn-0> (28. IV. 2006).

Slavene se s gotovo rasističkim prijezirom gleda i na Sjeveru Evrope i u SAD. (Clark et al. 1998, 18.).

Balkanska politika SAD bila je višestruko kontraproduktivna, pored ostalog, jer je poslije NATO bombardiranja došlo do jačeg vezivanja Srbije uz Rusiju. Jačaju konzervativni nacionalisti, slavenofili i ortodoksni klerikalci i u Srbiji i u Rusiji. U Beogradu je, poslije kratke vlade progresivnog premijera Đinđića, poslije atentata na njega došao režim Vojislava Koštunice koji se jedino razlikovao od Miloševića po tome što je Koštunica bio sličniji Jeljcinu i Putinu koji su se naučili prekrstiti, zapaliti svijeću i družiti s popovima.

Nacionalne pravoslavne crkve Srbije i Rusije vjerojatno su uložile najviše vremena, resursa i entuzijazma u ovaj panslavenski val koji će možda ući u povijest kao jedan od zadnjih u povijesti. Nakon već spomenutog Društva srpsko-ruskog prijateljstva utemeljenog u Moskvi 1990, na inicijativu moskovskog patrijarha osniva se 1995. „Zaklada za jedinstvo pravoslavnih naroda“. Radi se o mehanizmu financiranja niza aktivnosti kao što su, takozvano „Inter-parlamentarno pravoslavno vijeće Evrope“, te za organizaciju hodočašća, izgradnju hodočasničkih centara prije svega u Svetoj zemlji ali i drugdje diljem pravoslavnog svijeta, izgradnju i obnovu crkava, itd. Organiziraju se međunarodne hodočasničke ture koje obilaze manastire uz velike rijeke evropske Rusije: Volgu, Dnjepar i zapadnu Dvinu. 2000 god. starta takozvani „Bratski pravoslavno-slavenski koridor“ po najpoznatijim katedralama i manastirima od Moskve do Atene (hodočasnici putuju kroz Rusiju, Bjelorusiju, Ukrajinu, Moldovu, Rumunjsku, Bugarsku, Srbiju i Grčku).

Kao i poljski papa u Rimu, vjerski poglavari pravoslavnog Istoka osjećaju povoljne evangelizacijske vjetrove i pretpostavljaju da bi novi impulsi panslavizma mogli metodološki pogodovati duhovnoj obnovi Evrope. Ali crkveni oci pravoslavija žele najprije oživjeti i opskrbiti svježim kisikom ono istočno (od ona dva velika dva plućna krila kršćanstva) koje je, kako im se čini, pod komunizmom zakržljalo. Za vrijeme debate o Ustavu EU (koji nikad nije donesen) 2001. godine, Ruska pravoslavna crkva je uputila poruku Evropskoj komisiji u kojoj stoji da „Zapadna Evropa mora shvatiti da većinski pravoslavne zemlje Istočne Evrope imaju puno pravo sudjelovati u *našem zajedničkom Evropskom domu* „ (istaknuo V.P.), te da, „Evropski projekt integracije mora voditi računa o specifičnostima pravoslavnog svijeta.“¹⁰ U Novembru 2004. delegacije SPC je putovala u Moskvu kojom je prigodom srpski patrijarh Pavle dobio visoko odličje Svetog kneza Vladimira i državnu financijsku pomoć za unutarnju dekoraciju memorijalnog hrama Sv. Save u Beogradu. Ruska je vlada lobirala i za međunarodnu pomoć srpskoj manjini na Kosovu i napose obnovi tamošnjih srpskih manastira i historijskih spomenika koje su te godine nasrtaji albanskih nacionalista teže oštetili. U maju 2005. održan je u Moskvi „Međunarodni sveslavenski forum“. Sudjelovali su predstavnici univerziteta, znanstvenih i kulturnih institucija, te crkava i klerikalnih udruga iz Rusije, Srbije, Bjelorusije, Bugarske i Ukrajine. Razgovaralo se o stanju kršćanske civilizacije i odgoju mladih u 21 vijeku. Skup je između ostalog zaključio da „samo narodi sami i demokratska javnost a ne individualni političari mogu premostiti neprirodne podjele među slavenskim narodima i pružiti otpor daljnjim takvim podjelama“ a predstavnik

¹⁰ Prema internetskom portalu Moskovske patrijaršije “Official Response of the Moscow Patriarchate to the White Paper on European Governance“<http://www.russian-orthodox-church.org.ru/ne906081.htm> (14. XI. 2001).

vlade ruske federacije pozvao je slavenske narode da zajednički nastupaju u međunarodnoj politici.¹¹

Pri kraju ere Vojislava Koštunice, umro je u Haškom zatvoru kao optuženik za zločine genocida i ratne, srbijanski vođa Slobodan Milošević. Na pogreb mu od straha da ne svrše pred sudom u Hagu nisu iz Moskve doputovali supruga i sin ali se pojavila ruska delegacija sastavljena od nekih nacionalističkih političara i umirovljenih generala. Crkvenog bogoslužja nije bilo, usprkos ljutnji poznatog zelota SPC Metropolita Amfilohija koji je vjerojatno vidio sebe u ulozi onog koji će držati opijelo kroz kojeg će, kao što je pokušao i povodom smrti premijera Đinđića, smjestiti pokojnika na mjesto koje mu je Crkva odredila u nacionalnoj povijesti. Ali umjesto „Vječna pamjat“ u požarevačkom dvorištu je zasvirao izlizani evergrin ocvalog panslavizma, „Podmoskovske večeri“.

Pod režimom Koštunice u Srbiji neo-slavofilija i panortodoksija cvatu. Po uzoru na Rusiju donesen i novi zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica koji tretira SPC kao de fakto državnu religiju Srbije. Dolaskom Koštunice na vlast 2004. godine pokušava se izbaciti Darwinova teorija iz školskih programa a religija se glorificira. U sekularnom intelektualnom životu raste utjecaj neokonzervativne misli (Đorđević, 2003.). U modi je kult F.M. Dostojevskog koga se naziva „Apostolom Slavena“ – izraz koji revidira papinsku encikliku *Slavorum apostoli* utoliko što se tu ova titula priznaje Ćirilu i Metodiju. Popularnost u Srbiji Dostojevski ima zahvaliti i usponu kulta srpskog teologa Justina Popovića. Njegovi antievropski poklič

¹¹ Iz istog izvora: <http://www.russian-orthodox-church.org.ru> (4. VI. 2005).

naoružani citatima iz Dostojevskog nalaze plodno tlo u izoliranoj, osiromašenoj i frustriranoj Srbiji koja sve neuspjehe pripisuje Zapadu i toj Evropi, zato: „zdanje evropske kulture -- kao što je to predvidio vizionar Dostojevski -- ruši se“; „nad Evropom pada teška, tamna noć . . .” (Popović u Radulović, 1995, 426-427).“

Uz Popovića, današnja Srbija se klanja kultu vladike Nikolaja Velimirovića koga je SPC 2003 i kanonizirala. Kao i Popović, Velimirović se protivi dijalogu s drugim religijama, smatra zapadnu kulturu izvorom zla te idealizira slavofilsku mitologiju. S popularnošću Velimirovića -- zbog njegovih antisemitskih tekstova iz Drugog svjetskog rata (Byford, 2008.) -- koincidira eskalacija antisemitizma koja karakterizira kako današnju Srbiju tako i Rusiju. U Rusiji je antisemitizam bio historijski uvijek relativno jači. Ometao je demokratizaciju još od 1980-tih a to čini i danas (Devlin, 1999, 23-30). U Srbiji je ojačao poslije 1999. (David, 2000, 33). U javnost ulaze teorije zavjere o židovskom lobiju koji je navodno nahuškao SAD i NATO protiv Srbije.¹² Konzervativno nacionalistička organizacija *Dveri srpske*, uz slavofilsku mitologiju i antievropejstvo nudi brojne teorije zavjere. Kako je istaknuto da jednoj tribini Dveri na beogradskom univerzitetu, današnja Evropa lišena utjecaja dvaju najvećih evropskih naroda, naime Germana i Slavena, ona je „de-germanizirana“ i „de-Slavenizirana“; današnja Njemačka je „duhovno i intelektualno kastrirana“, mladi Nijemci, izgubljeni u globalnom kaosu

¹² Vidi pamflet srbijanske ekstremne desnice “The Serbian Defense League exposing Zionism and anti-Goyism”; na www.SerbianDefenseLeague.com (4. IV. 2006).

kojim dominiraju Internet i Hollywood navodno masovno pribjegavaju suicidu i konverziji na Islam, a sve to čeka i Srbiju ako dozvoli da nad njom vlada Bruxeles.¹³

Kako je Srbija uporno pozivala Ruse da se spuste u jugoistočni dio Evrope, oni su, naročito poslije 2005. za drugog Putinova mandata, konačno počeli masovno dolaziti. Ruski ekonomski bum je stvorio elite koje su si mogle priuštiti ljetovanje pa i kupovinu vikendica na Jadranu. Navodno je Jeljcinova unuka kupila građevinsko zemljište na hrvatsko-crnogorskoj granici kod Prevlake; gradonačelnik Moskve Lužkov počeo je graditi apartmansko naselje u Budvi a tu je viđen u društvu agenata za nekretnine čak i šef Komunističke partije Rusije Genadij Zjuganov, i dalje: „Sada se u trgovini s Rusima, s prodaje kompanija prelazi na trgovinu nekretninama koja u Crnoj Gori, posebno u njenom primorskom dijelu, postaje najunosniji posao. Cijene se višestruko uvećavaju i često lete u nebo. U konkurenciji s Ircima i Englezima Rusi, po pravilu, nude najviše. Trgovina s Rusima gotovo da dobiva razmjere histerije. . .“¹⁴

Ruske su energetske megakorporacije preuzele dio srbijanske naftne industrije i ciljaju i na druge resurse ali, kao što je primijetio vazda oprezni britanski „Economist“ u jednoj analizi iz 2007, Rusija je tek na osamnaestom mjestu među inozemnim investitorima u Srbiju a najviše novca tu dolazi sa Zapada, iz EU i SAD. To navodi analitičara „Economista“ da naslov o ruskoj opciji za budućnost Srbije stavi pod upitnik.¹⁵ Ali iako se Rusija očigledno usmjerila na ekonomsko napredovanje po Balkanu

¹³ Vidi govor Srđe Trifkovića na tribini *Dveri srpske* na Mašinskom fakultetu u Beogradu u januaru 2005, u Svetlana Lukić and Svetlana Vuković, ur. *Peščanik FM*, knjiga 3. Beograd: PeščanikFM, 2007.

¹⁴ *Slobodna Dalmacija*, 5 IX. 2006.

¹⁵ „Serbia’s future: The Russian option?“, 18.X. 2007., Economist.com, http://www.economist.com/world/europe/PrinterFriendly.cfm?story_id=9993395

a nije se pretrgla ni od političke potpore Srbiji i Crnoj Gori, među nekim ortodoksnim Balkancima i dalje je ostala onakvom kakvom ju je vidio vladika-poeta Njegoš sredinom xix vijeka. Demonstracije Srba s Kosova i iz Republika Srpske uvijek dekoriraju Putinovi posteri a njima se grozi i američkom potpredsjedniku prilikom posjete Srbiji u maju 2009.

Zanimljivi odnosi razvijali su se u 2008. i 2009-oj između južnoslavenskih država nekadašnjih članica socijalističke federacije. Spor oko graničnih pitanja, napose oko slovenskog izlaza na more, naveo je Sloveniju na blokadu pregovora Hrvatske za ulazak u Evropsku Uniju. Službena Hrvatska to smatra ucjenom. Po jednom poluslužbenom dokumentu Zagreba, radi se o „kontinuitetu slovenskih aspiracija na hrvatski teritorij“ još iz vremena Austro-Ugarske i dviju jugoslavenskih država.¹⁶ Krajem maja 2009, izbio je trgovinsko-carinski mini rat između Hrvatske i BiH a zna se da BiH već odranije kritizira hrvatski projekt gradnje mosta prema poluotoku Pelješcu kao atak na teritorij BiH. Ali, popravili su se odnosi Hrvatske i Srbije. Dvije su zemlje potpisale sporazum o zajedničkoj borbi protiv organiziranog kriminala u regiji. Zatim je pod pritiskom ekonomske recesije Hrvatska počela vabiti srbijanske turiste na Jadran. „Hrvatska po prvi puta od kada su Srbija i Crna Gora razarali njihove povijesne gradove 1991. godine, javno apelira na srpske turiste da dođu na Jadran i spase ekonomiju, što je očit dokaz da je globalna kriza stigla i na Jadransku obalu,“ piše u martu 2009. *International Herald*

¹⁶ Prema jednoj analizi koju je naručio Sabor Republike Hrvatske, slovenske „aspiracije na hrvatski teritorij“ nisu incident ili trenutačna politika nego politika koja ima korijene iz doba Austro-Ugarske a nastavlja se u međuratnoj i socijalističkoj Jugoslaviji. „Studija-ekspertiza hrvatsko-slovenskih odnosa“, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, ožujak, 2009, str. 113-116.

Tribune.¹⁷ Već ranije je obnovljena sezonska zračna veza iz Beograda za Pulu a nastavila se i 2009 s četiri leta tjedno u špici sezone. U martu 2009, Institut za Građevinarstvo Hrvatske (IGH), pobjeđuje na međunarodnom natječaju vrijednom 3 milijarde eura za izgradnju 188 kilometara dugačke dionice autoceste u Republici Crnoj Gori. A pred početak turističke sezone 2009, vlada Republike Hrvatske objavila je da ukida na 6 mjeseci vize za Ruse i Ukrajince koji će ljetovati na Jadranu i dopušta ekološki pogubnim starim „Tupoljevima“ takvu grmljavinu iznad hrvatskih zračnih luka u priobalju od koje i ribe pobjegnu dublje.

Bilo kako bilo, današnja Evropa nije ispunjenje ni jedne od velikih vizija iz 1980-tih. Dva plućna krila kršćanstva ne dišu sinkronizirano kao jedan organizam, kako je to sanjao slavenski papa. Evropa od Bresta do Urala nije postala zajednički dom sviju Evropljana, u koje spadaju i Rusi, kako je sanjao Gorbačov. Kundera može biti nešto zadovoljniji jer je Rusija izolirana a srednjoevropske slavenske zemlje su od 2004. u članstvu EU. Primljene su i pravoslavne Bugarska i Rumunjska ali taj potez čini se manje kao priznanje njihova europejstva a više kao blokada ruskog utjecaja u ovom dijelu Evrope. Ali da za Evropu nije dobra izolirana i omražena Rusija pokazali su u maju 2009 francuski predsjednik Sarkozy, koji je uz klimoglave njemačke kancelarice Angele Merkel, govorio o potrebi izgradnje posebnih odnosa između EU i Rusije. U novije vrijeme, poslije izborne pobjeda Tadićeve prozapadne vlade, čak i Srbija pokazuje da joj je sektašenja dosta.

¹⁷ „As tourism sags, Croats reach out to Serbs,“ *International Herald Tribune* <http://www.ihf.com/articles/2009/03/17/europe/croatia.php> (March 18, 2009).

Panslavizmi su od Križanićevih pionirskih pothvata do njihove renesanse xix. i radikalizacije sredinom xx, vijeka, bili faktori evropske povijesti. Poraz pangermanizma 1945. činio se barem trenutačno povijesnim trijumfom panslavizma. Tada su komunističke revolucije eksploatirale panslavenske mitove i to kao vlastite mobilizacijske i legitimacijske instrumente ali i važne mehanizme ruske hegemonije i njene globalne dominacije. Komunistički blok u Istočnoj Evropi pod sovjetskom kapom, Staljin je opisao – kako će kasnije prepričati Milovan Đilas a citirati ga Henry Kissinger – ovim riječima: „ako Slaveni sačuvaju jedinstvo i solidarnost, nitko ubuduće neće moći mrdnuti malim prstom, niti ovako, malim prstom!“ To će jedinstvo najranije puknuti u Titovoj Jugoslaviji (Kissinger, 1994, 438). Ona će poslije 1948. prema prosudbi Hansa Kohna, sebe također legitimirati panslavizmom ali njegovom zapadnom, tj. „češkom“ (ili bolje reći austroslavenskom) varijantom (Kohn, 1953, 251).

I ona Jugoslavija koju su zamislili i pokušali ostvariti Dobrica Ćosić, Slobodan Milošević i srpski nacionalistički pokret 1980-tih bila je zasnovana na nekom obliku panslavizma. Naime, Srbija je vidjela sebe u toj Jugoslaviji u vodećoj ulozi panslavenskog pokreta u kome su trebali sudjelovati i Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Bošnjaci i Makedonci a koje bi se svi uvjeralo da su glavni problem i zajednički neprijatelj neslavenski Albanci. Potom bi se ove nanovo zbratimljene Slavene uvuklo u udruženi zločinački pothvat etničkog čišćenja nad kosovskim Albancima. Ali kad su svi osim Crnogoraca odbili u tome sudjelovati, onda se pristupilo „planu B“ koji je opet bio panslavenski projekt: Srbija i Crna Gora će, oslanjajući se na Rusiju, etnički očistiti teritorije Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Kosova i stvoriti južnoslavensku pravoslavnu federaciju.

Slomom komunizma u Evropi 1989. i porazom Miloševićevog pokreta na Balkanu panslavizmi kao političke ideologije su (kao i pangermanizmi poslije 1945.) postali anakronizmi i historijski diskreditirane ideje. Kolaps velikih ideologija, najprije naci-fašizma, potom marksističko-lenjinističkog komunizma za manje od trajanja dvadesetog vijeka, čini se da ideologije nisu tako trajni i sporo promjenljivi historijski fenomeni kakvima ih je npr. smatrao Fernand Braudel (uostalom i neoliberalni kapitalizam je danas u krizi koju će teško preživjeti bez da prestane biti to što jest). Doduše, ideologije se povampire povremeno kao mitovi tj. oni mitski elementi u njima. Jer, ideologije, kako se insistirao Max Weber, suštinski jesu sekularizirani derivati religija u kojima su mitovi bitne sastavnice. Tako je primjerice recentni panslavizam Srbije i Rusije mitologija a ne ideologija a to je i infantilno srljanje Hrvatske k Zapadu koji tog svog vjernog psića nikako da pogladi i pripusti u dvorište. Mitovi su žilaviji od ideologija. Arhetipski mitovi etnogeneze, izabranog naroda, svetog tla, sakralnog centra, zlatnog doba, te razni „sveti izvori nacionalnog identiteta“ vitalni su i u post-ideološkoj eri (Smith, 2003). Promatrajući ulogu mitova u postjugoslavenskim ratovima 1990-tih, ovako ih objašnjava talijanski pisac rodom iz Dalmacije, Enzo Bettiza:

Čudnovato i neobično, ali upravo u trenucima teških povijesnih događaja, mit može postati poticajni antipovijesni simbol, neka vrsta pogonskog goriva koje je ujedno otrovno i životno, moralno gotovo neutralan unatoč prividnoj pristranosti i sektaštvu. Često je drevni mit . . . veoma djelotvoran i što se više odvaja od stvarnosti i povijesti, to se lakše prenosi i utječe na stav i političke strasti suvremenika. Mit se osnažuje, obnavlja u nekoj svojoj imaginarnoj dimenziji, gotovo natprirodnoj, hraneći se u samoizgaranju

idealiziranom ili čak zamišljenom prošlošću, koju zatim prenosi u sadašnjost . . .Tko u svom plemenskom gnijezdu vidi vanjski svijet preplavljen negativnim simbolima, tko u bdijenju nastoji oživjeti zloduhe prošlosti, tko se najposlije upinje pronaći u sadašnjosti premonitorna znamenja prohujalih legendi i djelovati u amoralnom skladu s njima, taj lako gubi svaki osjećaj realnog i relativnog. . .Iskrivljeno poimanje i sotoniziranje svega što je drukčije od nas krajnja je posljedica takvog stanja sličnog snu, i gotovo egzorcističkog, spram stvarnosti krivotvorenoj atavističkim mitom. Zatvoren u svom skučenom opsjenarskom nebu mit ne podnosi pretjerane geografske i antropološke daljine. On ne haje za uzore daleke od njegove pokrajinske samodopadne samoživosti. To drugo: u kojem kao opreku odraziti vlastiti mitizirani identitet, treba pronaći u neposrednoj prostornoj blizini, makar u jezičnoj ako ne religioznoj . . . (Bettiza, 2004, 23.)

Bez panslavizma ne bi bilo ni jugoslavenstva u formi nacionalnog identiteta. Ono što je bilo zajedničko svim južnoslavenskim državama od Kraljevine SHS do nekoliko Jugoslavija koje su je naslijedile, jesu različite varijante panslavenskih mitova kao nacionalnih konstitutivnih mitova i mitova nacionalnog identiteta. Novi post-jugoslavenski panslavenski mitovi, napose oni „slavjanske“, ortodoksne varijante, će se po upokojenju panslavizma kao ideologije još dvije dekade šuljati Balkanom. Okolnosti (samo)izolacije u koju su upali narodi poput Rusa, Srba i ostalih koji su se našli izvan novih zidina Evrope poslije pada berlinskog zida, će im produživati život i pojačavati utjecaj. U međuvremenu, u novom evropskom kontekstu koji je ako ne posve nov a ono

bar pošteđen starih ideoloških obrazaca, pred slavenskim narodima je zanimljivo razdoblje ponovnog upoznavanja.

SUMMARY

One of consequences of the landmark year of 1989 was ending of the grand ideologies in Europe. Earlier, in another landmark year of 1945, Pan-Germanism became history with the fall of Nazi-fascism. The same fate has befallen pan-Slavism after the collapse of communism in 1989. Pan-Slavism has lost its rationale as an instrument of mass mobilization for communist revolutions but also of legitimization of Soviet hegemony and its satellite regimes under the old system. Yet, it continued life in some forms, not as an articulated ideology but as set of new and old myths. This phenomenon is observed in post-communist Serbia particularly regarding its revived “special relationship” with Russia. That would be a relic of one-time grand mythology left after disintegration of three Slavic states (the USSR, Czechoslovakia and Yugoslavia), i.e. in which two or more Slavonic peoples lived together based on the sense of a broad cultural kinship beyond linguistic similarities, shared historical experiences and myths of common origin. Without such states, some forms of pan-Slavic unity is sought only by conservative parties and particularly by two dominant branches of Christianity although the Church have conflicting visions of this unity. For many centuries, Europe used to be defined in religious terms such as “Christendom” or in ethno-linguistic terms such as lands of Germanic, Slavonic and Greco-Roman peoples. Europe of nowadays is more complex. The fact that the myth holds out in the Balkans and in isolated Russia is telling enough.

Bibliografija:

Bettiza, Enzo. *Egzil*. Prijevod s talijanskog Karmen Milačić i Ana Prpić. Split: Marjan tisak, 2004, str. 23.

Byford, Jovan. *Denial and Repression of Antisemitism. Post-Communist Remembrance of the Serbian Bishop Nikolaj Velimirović*. Budapest: CEU Press, 2008.

Clark, Ramsey, et al. *NATO in the Balkans. Voices of Opposition*. New York: IAC, 1998.

David, Filip. “Antisemitizam među nama”, *Danas*, 6-9. I. 2000, str. 33.

- Guskova, Jelena. *Istorija jugoslovenske krize, 1990-2000*. S ruskoga preveo Sava Živanov i drugi. Beograd: Atelje "M" 2003, str. 495-505.
- Devlin, Judith. *Slavophiles and Commissars: enemies of democracy in modern Russia*. New York : St. Martin's Press, 1999. str. 23-30.
- Dorđević, Mirko, ur. *Srpska konzervativna misao*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.
- Kohn, Hans. *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1953.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New: Oxford University Press, 2002.
- "The Politics of Ambivalence: Europeanization and the Serbian Orthodox Church." u Timothy Byrnes and Peter Katzenstein, *Religion in an Expanding Europe*. London: Cambridge University Press, 2006.
- Popović, Justin. "Na vododelnici kultura" u Milan Radulović, ur. *Kritička misao filozofa i naučnika*. Novi Sad: Matica srpska ; Beograd : Institut za književnost i umetnost, 1995; (Srpska književna kritika ; knj. 25), str. 426-427.
- Sherr, James, & Main, Steven. "Russian and Ukrainian Perceptions of Events in Yugoslavia", London: Conflict Resolution Research Centre – F64, May 1999.
- Smith, Anthony D. *Chosen Peoples. Sacred Sources of national Identity*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Stokes, Gale. ed. *From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe Since 1945*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1996.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.